

Daniela Hodrová | Text mezi texty

V *Encyklopedickém slovníku věd o umění* je text definován jako autonomní a uzavřený celek. Textem může být věta, právě tak jako celá kniha (DUCROT – TODOROV: 375). Nicméně už tady se připomíná, že text jako systém nelze identifikovat se systémem lingvistickým, i když je s ním ve vztahu. Text má podle tohoto slovníku aspekt verbální, syntaktický a sémantický a na těchto aspektech se zakládá analýza rétorická, narativní a tematická. Je zřejmé, že právě aspekt sémantický posouvá analýzu od ryze lingvistické, od sémantiky odhlížející roviny textu k oné rovině, v níž nabývá stále většího významu konotativnost a posléze intertextovost.

Už v lingvistickém pojetí znamenalo nicméně pojetí textu přechod, přesun pozornosti od nižších jazykových jednotek k vyšším – od věty přes odstavec k textu jako celku, v němž teprve tyto nižší jednotky ozřejmují svou funkci a nabývají smyslu. A už zde byl také patrný jeden z nejdůležitějších rysů textu, kterým je jeho vnitřní provázanost (text jako tkáň, textura) a zároveň jeho vevázanost do jiných struktur – jazykových či mimojazykových. K rozhybání pojmu text však nedošlo v lingvistice, ale v sémiotice a sémantice. Procesualita textu vyvstala v souvislosti se znakovým pojetím textu (jako znak je chápán text jako celek nebo je text vnímán jako sled znaků, případně znakový prostor – tato pojetí se nevyklučují, ale naopak doplňují) a s pojetím smyslu, chápaného jako „množný“ (R. Barthes), jako „dění“ (M. Jankovič). Pro Julii Kristevovou je text tím, co mění jazyk, co jazyk vytrhuje z jeho nevědomí, z automatismu jeho obvyklého užívání (KRISTEVA: 8). Text se neomezuje na roli reprezentovat, označovat realitu, nýbrž zároveň se podílí na pohybu a proměně reality, kterou uchopuje v momentu její neukončenosti (ibid.: 9).

Právě v této a podobných formulacích, v nichž je text rozepjat mezi svou orientací k označujícímu systému, ve kterém je produko-

ván (v jazyce určité doby, společnosti atd.), a svou orientací k realitě, sociálnímu procesu, na němž jakožto diskurz participuje, se už de facto připravovalo ono široké pojetí textu, signalizující obrat jiným směrem: Julia Kristevová mluví o možnosti studovat jako texty i jiné, neliterární systémy – umění, nevědomí, Jurij Lotman mluví o textu kultury a o textech malířských, architektonických aj. Toto rozšíření mimo jiné znamená, že na text se už nenahlíží jako na nějaký stabilní předmět s konstantními rysy, ale jako na systém v pohybu, jako na proces, a dokonce jako na funkci (LOTMAN 1992: 179). A to také umožňuje, aby jako text bylo pojmáno nejen samostatné literární dílo, ale také skupina děl spojená určitým rysem (žánrem, tématem apod.), ba i literatura jako celek. Tím se radikálně proměňuje členění literatury: staré členění na druhy a žánry, které bylo ostatně zpochybněno samotnou literární praxí 20. století, bere téměř zasvě a místo něj často nastupuje typologie textů založená na jiných hlediscích a jdoucí vlastně napříč druhy a žánry (rozlišování textů pragmatických a fikcionálních, „mužských“ a „ženských“, typologie narativních textů apod.); jednotlivé typy textů už přitom nejsou definovány jako druhy a žánry na základě společných postupů a rysů a pouze ve vztahu k celku literatury, nýbrž na základě jejich vztahu ke generálnímu textu – kultuře –, jehož jsou součástí a jenž tvoří jejich součást (KRISTEVA: 113). Namnoze se přitom také stírá nebo zpochybňuje hranice mezi textem literárním a neliterárním (předmětem zájmu může být báseň, román, ale třeba i reklama) a stranou se zpravidla ocitá problém estetické hodnoty a axiologický moment jako takový (nerozlišuje se „dobrý“ a „špatný“ text, čímž se otevírá prostor zájmu o pokleslou literaturu, o kýč apod.).

Vztah textu a kultury, dokonce i textu a světa, byl vnímán odedávna, odevždy se silně pocítovala uchovávací funkce textu (zejména u nejstarších textů – rituálních a mytologických). Tento vztah se promítl do Knihy přírody, metafory tradované od antiky po novověk. Podle Lotmana se vztah textu – praprvcu kultury, „dynamického systému, z něhož se rodí celá stavba kultury“ (TĚŽISY...: 105) – s celkem kultury a jejím systémem kódů projevuje mimo jiné v tom, že si v různých úrovních stejné sdělení lze představit jako text, část textu nebo soubor textů (ibid.). Mezi těmito texty existují v systému kultury podstatné vztahy, plynoucí ze samé povahy textu a textovosti – z intertextovosti. Pojem intertextovosti (*intertextualité*), jímž francouzští strukturalisté v šedesátých letech 20. století navázali na Bachtinovu dialogičnost, se záhy ocitl ve středu zájmu. Analýza in-

tertextovosti probíhala přitom zhruba dvojím způsobem: 1) v rovině jediného textu, v němž byla rozpoznána jeho vnitřní dialogičnost, vazba s jinými texty, jeho složenost z řady textů, přítomných v podobě úryvků, signálů, kódů (takové analýze podrobil v roce 1970 Roland Barthes Balzakovu povídku *Sarrasine* – BARTHES); 2) v rovině skupiny textů určitého žánru nebo textů spjatých určitým tématem (takto kupříkladu analyzovali příslušníci lotmanovsko-moskevské školy tzv. petrohradský text – SEMIOTIKA GORODA...). Právě tento druhý typ analýzy textu už naznačoval onen příznačný přesah od textu v jeho úzce jazykově-literárním aspektu k textu v širším smyslu – k textu, na jehož struktuře se podílejí i neliterární texty. Intertextovost, která se zprvu jevila jako rys pouze některých textů – tj. těch, v nichž byla nápadná, případně reflektovaná –, se posléze ukázala být rysem veškerých textů (každý text je intertextem), přičemž sám tento pojem vyjevil svou složitou strukturovanost a diferencovanost ve stále se upřesňujících typologiích intertextových vztahů (pro jednotlivé typy kontaktů a vztahů mezi texty jsou nalézány nejrůznější termíny – kromě intertextu tu figurují subtext, hypotext, hypertext, anatekst, paratekst, transtext, metatekst, autotext aj.).

Intertextová analýza literárního textu – neboť především o ten při tomto typu zkoumání běží – odhalila podstatné rysy textu jako takového, jeho více či méně skrytou heterogenost, otevřenost a dynamičnost. „Cizí“, jiný text vyvolává v textu specifickou reakci a změnu kódu, vnáší do textu nový smysl a současně s sebou nezřídka přináší moment hry, jeho prostřednictvím se zdůrazňuje případný ironický či parodický, teatralizovaný smysl (LOTMAN 1992b: 111). Zároveň vede vpád, přítomnost jiného či jiných textů k rozhýbání hranic textu, které se ještě lingvistům jevily jako cosi pevného (právě uzavřenost byla pokládána za jeden ze základních znaků textu – text ohraničovala jeho grafická podoba, podobně jako se literární dílo ohraničovalo knihou), k rozpoznání oněch vnitřních pohyblivých hranic textu, rozvírajících se a přeskupujících při aktu četby. Týž nebo analogický proces pak probíhá tam, kde je do textu zapojen neliterární objekt-„text“, jak toho jsme svědky například v literární koláži nebo obrazové básni, v níž se kód básně zdvojuje kódem obrazu. Právě tyto případy „dvojí zakódovanosti“ (J. Lotman), charakteristické pro umění 20. století, nejsou pozoruhodné jen z hlediska konkrétních výtvorů z pomezí různých uměleckých druhů, ale i z hlediska těchto druhů samých. Jedinečný text, text určitého literárního druhu či žánru, ale také Text literatury jako celku, TEXT

umění a kultury (a nad ním ovšem **TEXT** světa) odhalují svou podstatu, svou otevřenost, procesualnost, vztahovost.

text
text druhu a žánru
 Text literatury
TEXT kultury
TEXT světa

Na specifikaci pojmu text se podílelo i ujasňování vztahu textu a díla. Původně byl v literární teorii text vnímán pouze jako jevová, grafická podoba díla, přičemž pro něj byla podstatná vedle strukturovanosti a vyjádřenosti především uzavřenost.¹ Od sedmdesátých let pozorujeme ústup od pojmu dílo, příliš zatíženého metafyzickými a jinými významy, a postupný přechod k pojmu text. Tato proměna však neznamenal pouhou záměnu prvního pojmu druhým, nýbrž vyplynula z rozlišení, upřesnění a zároveň zdůraznění těch rysů díla, které v předchozích epochách stály v pozadí, anebo dokonce byly vnímány jako destruktivní – zejména dialogičnosti a s ní související heterogenosti jistého druhu. Je proto příznačné, že se úvahy o dialogičnosti díla – díla v jeho textovém aspektu – odvíjely nejdříve právě na poli románu, žánru, ve kterém se dialogičnost bohatě rozvinula. Zatímco Bachtin opírá ve dvacátých letech svou ideu dialogičnosti o romány Dostojevského, Kristevová o několik desetiletí později vykládá teorii intertextovosti (v níž na Bachtinovu dialogičnost navazuje) na středověkém románu *Jehan de Saintré* a ukazuje, jak do textu románu vstupuje „různohlasý“ diskurz města – dialogičnost-intertextovost se ukazuje být s románem jako urbánním žánrem těsně spjata. Nejenže pro Kristevovou není pojem text, jímž v tomto kontextu nahrazuje Bachtinův pojem *slovo* (přeložitelný jako diskurz, promluva), něčím strnulým, fixovaným, nýbrž dokonce je ztotožněn s „vyráběním“ (*productivité*), se vznikáním – text je „psaním“ (*écriture*), replikou na jiné „psaní“, jiné texty; textová „produktivita“ je přitom vlastní netoliko jednotlivému textu, ale celé literatuře. Tímto aspektem vznikání, tvoření, nekonečné semiózy, permanentního vyrábění významů a také otevřeností se text podstatně liší od knihy jako objektu vytvořeného a uzavřeného. Takto poja-

¹ Tyto tři rysy uvádí Lotman. Strukturovanost se týká i smyslu – umělecký text je definován jako „složitě strukturovaný smysl“ (LOTMAN 1970: 19)

tý literární text je pak možné zapojit do textu literatury, kultury, reality, světa jiným způsobem, než jakým bývalo do těchto celků včleňováno dílo, a to hledáním sítě intertextových vláken, kterými je text vpleten do sítě kultury. Ze hry přitom není vyloučena komunikativní funkce textu a ani funkce uchovávací, „paměťová“, díky které se texty staví proti zapomnění a entropii, jen se o ní uvažuje odlišným způsobem, mimo jiné v sepětí s jeho funkcí další – funkcí kreativní. Ta souvisí s tím, že texty netoliko předávají hotový smysl, nýbrž v onom neustávajícím procesu práce s jazykem a smyslem, v procesu nekonečné semiózy zároveň produkují smysly nové.

Takřka všude, kde se mluví o nějakém objektu či sféře jako o textu, mluví se tak o nich nejen jako o struktuře typu textu, ale zároveň se tím reflektuje postavení tohoto objektu či sféry mezi jinými texty, jejich vevázanost a provázanost s jinými texty a s texty jiného druhu a také jejich vevázanost do struktury světa jako textu *sui generis*. Nejméně bylo takovéto fungování textu patrné v naratologii šedesátých a sedmdesátých let, která sice s pojmem textu rovněž pracovala, ale víc než vztahy textů ji zajímala narativní syntax a typologie, text byl studován imanentním způsobem, veškeré reference k obsahu a k determinacím sociologickým, historickým, psychologickým se zapovídaly (v Todorovově *Gramatice Dekameronu*, 1969, v Bremondově *Logice vyprávění*, 1973, aj.). K „sémantizaci“, „historizaci“ a „ontologizaci“ naratologie došlo později a v jiné úrovni u Paula Ricoeura (*Čas a vyprávění*, 1983–1985, aj.).

Jestliže v počátečním, „lingvistickém“ stadiu uvažování o textu se z obzoru vytrácel autor, v dalším stadiu se v něm opět objevuje, nikoli však jako psychofyzický autor, ale jako vnitřní dimenze, hledisko textu. A spolu s ním se vynořuje také čtenář – text se začíná jevit jako průsečík hlediska tvůrce a hlediska čtenářů. Tato hlediska se podle Lotmana liší už z toho důvodu, že čtenáři – na rozdíl od tvůrců, kteří svůj text vnímají jako něco neukončeného, jako proces (o tom svědčí jejich korekturní zásahy, přepracovávání apod.) – mají sklon vnímat text jako cosi ukončeného (nehledě na proces semiózy probíhající během četby v jejich vědomí), jelikož text se jim dostává do ruky zpravidla v podobě knihy. Významným předmětem pozornosti se proto stává sám proces tvorby, geneze textů, při kterém dochází k proměnám kódu, stylu, žánru apod. Mají-li čtenáři sklon vnímat text jako cosi ukončeného, je na druhé straně právě vztah čtenáře a textu tím, co text otevírá a dynamizuje víc než vztah tvůrce a textu. V recepční estetice, rozvíjející se v sedmdesátých a osm-

desátých letech, se v tradici Ingardenově na text začalo nahlížet jako na náčrt čtení – podle Isera se text rodí v permanentním dialogu díla s publikem jako útvar nehotový, konkretizovaný a dotvářený čtenářem (ISER: 40). Zvláštní pozornost se věnuje ingardenovským „místům nedourčenosti“ v literárních textech, a to nejen proto, že tento problém souvisí s aktem četby a dotvářením textu, ale i proto, že od 18. století nedourčenost v těchto textech neustále narůstá. Ať už je přítom do charakteristiky textu zapojován autor nebo čtenář, anebo oba, v každém případě se tím akcentuje dialogické pojetí textu, který přestává být chápán jako nějaký hotový a uzavřený útvar a začíná být vnímán jako událost a svého druhu drama. V Bachtinových poznámkách z let 1959–1960 se úvahy o textu prostupují s úvahami o dialogismu a o promluvě jako dramatu, mluví se v nich o události života textu, odehrávající se na hranici dvou vědomí, dvou subjektů (setkáváme se v nich mimo jiné s myšlenkou, že také lidský čin může být vnímán jako potenciální text – BACHTIN: 286, 383 aj.).

Pokud by se zjednodušeně dalo říci, že teorie textu ve své první fázi, kdy ještě byla součástí lingvistiky, odsunula autora do pozadí, anonymizovala ho, odhlížela od subjektivních momentů (v tradici strukturalismu), pak se ukazuje, že ve druhé fázi, kdy lingvistiku opustila a vydala se cestami sémiotiky, sémantiky, teorie recepce a ontologie, se do ní autor vrací z jiné strany. A tam, kde se od konkrétní individuality tvůrce odhlíží, subjekt se „rozpouští“ v textu, bývá tato „ztráta“ nezřídka kompenzována zapojením textu do širších rámců – antropologického, kulturního a dalších; k tomuto zapojení došlo vlastně už ve chvíli, kdy text začal být vnímán jako intertext, tj. byl reflektován v kontextu jiných textů a kdy byl pojat jako „ideologéma“ (J. Kristevová), tj. do jeho koncepce vstoupil sociálně-historický aspekt. Tak jako v jungovské psychologii může vést cesta k identitě individua přes zapojení individuálního nevědomí do kolektivního nevědomí, podobně může vést i cesta k identitě konkrétního textu (skupiny textů) přes jeho zapojení do širších uměleckých a kulturních rámců-textů, a možná i do rámců mimokulturních. Právě text je prostředkem umožňujícím setkání a vzájemnou komunikaci sfér, které o sobě dřív nevěděly – například literární teorie a teatrologie s antropologií. Mohlo-li se před několika deseti lety zdát, že slovo text vztaheno k jiným než literárním objektům je míněno metaforicky, že se tu jedná o další případ rozšiřování a rozplývání pojmů (analogicky se rozšiřoval pojem četby – „číst“ lze nejen literární dílo, ale i obraz, stavbu, ba celé město), pak

v dnešní době se ukazuje, že pojetí určitých systémů jako textů, nezávisle na tom, zda byly vytvořeny či jsou vytvářeny v přirozeném jazyce nebo na základě jiných „jazyků“ kultury (lze mluvit o textech malířských, architektonických, o textu města apod.), znamená namnoze jejich hlubší poznání. Tento poznávací proces je ovšem oboustranný: jestliže na jedné straně koncepce kultury jako textu – jako složitě organizovaného a hierarchizovaného textu – přispívá k hlubšímu poznání kultury a jejích jednotlivých sfér (tento typ výzkumu zůstal jen v náznacích a konspektech), pak na druhé straně aplikací pojmu text v neliterárních sférách se tento pojem nejen rozšířil, ale zároveň a především upřesnil. Tradiční představa o literárním textu jako o smyslu organizovaném stejnorodým způsobem je doplňována o vztah textu k jiným textům, k jejich různorodým prvkům, s nimiž text vstupuje do neprognozovatelné hry (LOTMAN 1992b: 122). Snad bychom tu mohli užít metafory z fyzikální teorie chaosu a nazvat text, pojatý jako text v textu či text mezi texty, nestabilním sémiotickým a sémantickým systémem. U některých neliterárních textů, tvořících součást TEXTU kultury, je tento charakter zřejmější a možná i uchopitelnější – máme na mysli město, které představuje text v pohybu povýtce, systém věčně nehotový a dějící se.

„Textovost“, tj. vnímání textového aspektu reality v jejích různých sférách, se zdá být jedním z charakteristických projevů postmoderní doby, jejíž rysy – zdůrazňování dynamických momentů, pluralita, diference, spor, multiperspektivita, disperze či rozpouštění subjektu, decentralizace aj. (WELSCH: 7–8) – korespondují s dynamickým, procesuálním pojetím textu.

Text, do něhož byly zapojeny akt tvorby a akt četby a drama semiózy, přestal být vnímán jako „kámen“, „skála“, „tkanina“ a začal být vnímán spíše jako „voda“, plynutí, jako „tkáň“ a tkaní (tento aspekt, na který obrací pozornost Barthes, odhalují zejména „ženské“ texty). Nehledě na svou fixovanost v tištěné podobě (i tou se v poslední době otřásá – viz internetový román on line, dopisovaný a prepisovaný čtenáři), představuje text pohyblivý a otevřený systém, který se do budoucna jeví jako nesmírně zajímavý objekt analýzy, jež může vypovídat o dnešním světě a v níž se mohou propojit různé sféry reality a různé způsoby uvažování o ní.

■ LITERATURA

BACHTIN, Michail Michajlovič

1979 „Problema tĕksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnych naukach“, in *Estĕtika slovesnogo tvorĕstva* (Moskva: Iskusstvo)

BARTHES, Roland

1970 *S/Z* (Paris: Éditions du Seuil)

DUCROT, Oswald – TODOROV, Tzvetan

1972 *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage* (Paris: Éditions du Seuil)

ISER, Wolfgang

2001 „Apelová struktura textů“, in *Ātenář jako výzva. Výbor z prací kostnické školy recepční estetiky* (Brno: Host)

KRISTEVA, Julia

1969 „Le texte et sa science“, in *Séméiotiké. Recherches pour une sémanalyse* (Paris: Éditions du Seuil)

LOTMAN, Jurij Michajlovič

1970 *Struktura chudožestvennogo tĕksta* (Moskva: Iskusstvo)

1992 „Logika vzryva“, in *Kul'tura i vzryv* (Moskva: Gnozis)

1992b „Tĕkst v tĕkstĕ“, in *Kul'tura i vzryv* (Moskva: Gnozis)

SEMIOTIKA GORODA...

1984 *Semiotika goroda i gorodskoj kul'tury – Petĕrburg. Trudy po znakovym sistemam 18* (Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitĕt)

TĚZISY...

1973 Tĕzisy k semiotičeskomu izuĕeniju kul'tur, in V. V. Ivanov –

J. M. Lotman – A. M. Pjatigorskij – V. N. Toporov – B. A. Uspenskij:

Semiotyka i struktura tekstu (Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitĕt)

WELSCH, Wolfgang

1993 *Postmoderna. Pluralita jako etická a politická hodnota* (Praha:

Koniasch Latin Press)

Studie je součástí grantového projektu GA ČR č. 0416.

■ RESUMÉ

This article presents the starting point for ‘The Text in Motion’, a grant-funded project of the Department of Textural Poetics, the Institute of Czech Literature, Prague. It seeks to demonstrate how the concept of

text, originally a strictly linguistic term, moved in the second half of the twentieth century towards an increasingly complex concept, gradually becoming dynamic. Not only independent literary work, but also literature as a whole, art, culture and even the world itself began (in the writing of Barthes, Kristeva and Lotman) to be conceived as text, text in motion. In the system of culture essential relationships exist between all these texts, which stem from the very essence of text, from intertextuality. ‘Textuality’, that is, the perception of the textual aspect of reality, seems to be one of the characteristic expressions of the Postmodern period, whose features (for example, the emphasis of dynamic aspects, plurality, *differance*, conflict, multiperspectivity, the fluid subject, decentralization) correspond to the dynamic concept of text as process. The text, to which the act of creation, the act of reading, and the drama of semiosis were connected, ceased to be perceived as a ‘stone’ or ‘textile’, beginning instead to be perceived as ‘water’, flowing, ‘fabric’ and creating a fabric. The text as a kind of unstable system turns out to be a suitable means to enable the meeting of spheres and their mutual congress, spheres that previously were unaware of each other, but now, thanks to this coming together, can come into contact with each other.